

THE IMPORTANCE OF IDIOMS IN THE FORMATION OF HUMAN SPEECH CULTURE

Tajiyeva Zuhra Kamalbayevna
Teacher of the Native Language, Independent Researcher
TDIU "International Business" Academic Lyceum

Abstract

This article analyzes the role of idioms in the Uzbek language, their importance in the formation of human speech culture, and their functional properties in the communicative process. Idioms are manifested as language units that embody the centuries-old life experience, worldview, national thinking and cultural values of the people. Their appropriate and purposeful use in speech allows for a figurative, impressive, concise and meaningful expression of thought. The article highlights the aspects of phraseological units related to the clarity, expressiveness, impressiveness, logic and nationality of speech. Also, the issues of developing the communicative competence and speech culture of pupils and students through teaching phrases in the educational process are considered.

Keywords: Phrase, phraseology, phraseological unit, speech culture, communicative competence, imagery, expressiveness, national thinking, language culture, speech, phraseological meaning.

IBORALARNING INSON NUTQ MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDAGI AHAMIYATI

Tajiyeva Zuhra Kamalbayevna
TDIU "International Business" akademik litseyi
ona tili fani o'qituvchisi, mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya

Mazkur maqolada iboralarning o'zbek tilidagi o'rni, ularning inson nutq madaniyatini shakllantirishdagi ahamiyati hamda kommunikativ jarayondagi funksional xususiyatlari tahlil qilinadi. Iboralar xalqning ko'p asrlik hayotiy tajribasi, dunyoqarashi, milliy tafakkuri va madaniy qadriyatlarini o'zida mujassam etgan til birliklari sifatida namoyon bo'ladi. Ularning nutqda o'rinli va maqsadga muvofiq qo'llanilishi fikrni obrazli, ta'sirchan, ixcham va mazmunli ifodalash imkonini beradi. Maqolada frazeologik birliklarning nutqning aniqligi, ifodaliligi, ta'sirchanligi, mantiqiyliги va milliyliги bilan bog'liq jihatlari yoritiladi. Shuningdek, ta'lim jarayonida iboralarni o'rgatish orqali o'quvchi va talabalarning kommunikativ kompetensiyasi hamda nutq madaniyatini rivojlantirish masalalari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: ibora, frazeologizm, frazeologik birlik, nutq madaniyati, kommunikativ kompetensiya, obrazlilik, ta'sirchanlik, milliy tafakkur, til madaniyati, nutq, frazeologik ma'no.

Til inson tafakkuri va ma'naviy dunyosini ifodalovchi eng muhim vositalardan biridir. Insonning bilim darajasi, dunyoqarashi, madaniy saviyasi va ijtimoiy tajribasi uning nutqida o'z aksini topadi. Shu jihatdan nutq madaniyati faqat grammatik jihatdan to'g'ri gapirish yoki yozish bilan cheklanmaydi. Nutqning mazmunan aniq, mantiqan izchil, usluban mos, ta'sirchan va estetik jihatdan mukammal bo'lishi ham nutq madaniyatining muhim belgilaridan hisoblanadi.

O'zbek tilining lug'aviy tarkibi rang-barang va boy bo'lib, unda erkin so'z birikmalari bilan bir qatorda turg'un birikmalar, frazeologizmlar, maqol va matallar kabi xalqning milliy tafakkurini aks ettiruvchi birliklar ham mavjud. Ayniqsa, iboralar fikrni oddiy so'zlar vositasida ifodalashdan ko'ra obrazli va ta'sirchan shaklda yetkazish imkonini beradi.

Masalan, "ko'ngli tog'dek ko'tarildi", "boshi osmonga yetdi", "yuragi orqasiga tortdi", "ko'ziga issiq ko'rindi", "tili uzun", "qo'li ochiq", "ko'ngliga tugmoq" kabi iboralar ma'lum bir vaziyat yoki holatni oddiy nominativ birliklarga qaraganda kuchliroq emotsional-ekspressiv mazmun bilan ifodalaydi. Shu sababli iboralarni o'zlashtirish va ulardan nutq jarayonida to'g'ri foydalanish shaxsning nutqiy kompetensiyasini shakllantirishning muhim omillaridan biridir.

Ibora yoki frazeologik birlik ikki va undan ortiq so'zning grammatik jihatdan birikishidan hosil bo'lsa-da, uning umumiy ma'nosi tarkibidagi so'zlarning alohida ma'nolari yig'indisidan kelib chiqmaydi. Masalan, "*og'zi qulog'ida*" iborasini tashkil etuvchi "og'iz" va "quloq" so'zlarining lug'aviy ma'nolaridan mazkur birikmaning "nihoyatda xursand" ma'nosini bevosita anglab bo'lmaydi. Demak, iboraning asosiy xususiyati uning yaxlit, ko'chma va obrazli ma'no ifodalashidir.

Frazeologik birliklar tilning tarixiy taraqqiyoti davomida shakllanadi. Ularning yuzaga kelishida xalqning turmush tarzi, kasb-hunari, urf-odatlar, diniy va ma'naviy qarashlari, tabiat haqidagi tasavvurlari hamda ijtimoiy tajribasi muhim rol o'ynaydi. O'zbek tilidagi iboralarining semantik jihatdan rang-barangligi inson faoliyatining deyarli barcha sohalarini qamrab oladi. Masalan:

"*qo'li gul*" - ma'lum ishni mohirona bajaradigan;

"*ko'ngli ochiq*" - samimiy, saxiy;

"*dimog'i chog*" - kayfiyati yaxshi;

"*yuragi keng*" - bag'rikeng, oliyjanob;

"*ko'z qorachig'idek asramoq*" - juda ehtiyotlab saqlamoq;

"*bosh qotirmoq*" - chuqur o'ylamoq;

"*gapning po'stkallasini aytmog*" - fikrni qisqa va asosiy mazmuni bilan ifodalamoq.

Mazkur birliklar tilning nafaqat nominativ, balki ekspressiv va estetik imkoniyatlarini ham kengaytiradi.

Nutq madaniyatining asosiy mezonlaridan biri fikrni vaziyatga mos va ta'sirchan ifodalashdir. Iboralar ana shu vazifani bajarishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Ular yordamida inson o'z munosabatini, hissiyatini, bahosini va kommunikativ maqsadini ixcham shaklda ifodalashi mumkin.

Masalan, "*U juda xursand bo'ldi*" gapini "*Uning boshi osmonga yetdi*" tarzida ifodalash mazmunni yanada obrazli va emotsional ko'rinishga olib keladi. Birinchi variantda holat oddiy axborot sifatida berilsa, ikkinchi variantda xursandlik darajasi kuchli obraz orqali ifodalanadi.

Iboralarning nutq madaniyatidagi ahamiyatini quyidagi jihatlar orqali ko'rsatish mumkin:

№	Ahamiyat yo'nalishi	Iboralarning vazifasi
1	Aniqlik	Muayyan holat yoki munosabatni aniq ifodalash
2	Obrazlilik	Fikrni yorqin tasvirlar orqali yetkazish
3	Ta'sirchanlik	Tinglovchi yoki o'quvchiga emotsional ta'sir ko'rsatish
4	Ixchamlik	Keng mazmunni qisqa shaklda ifodalash
5	Ekspressivlik	So'zlovchining munosabati va hissiyotini bildirish
6	Estetiklik	Nutqning badiiy va go'zal bo'lishini ta'minlash
7	Milliylik	Xalqning tarixiy-madaniy tajribasini aks ettirish
8	Kommunikativlik	Muloqot samaradorligini oshirish

Shu sababli nutqida iboralardan o'rinli foydalana oladigan shaxs o'z fikrini nafaqat grammatik jihatdan to'g'ri, balki mazmunan boy va uslubiy jihatdan ta'sirchan tarzda ifodalash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bugungi ta'lim jarayonida o'quvchi va talabaning faqat nazariy bilimlarni egallashi emas, balki ularni amaliy kommunikativ vaziyatlarda qo'llay olishi ham muhim hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan kommunikativ kompetensiya tushunchasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Kommunikativ kompetensiya shaxsning turli vaziyatlarda til vositalaridan maqsadga muvofiq foydalanish qobiliyatini anglatadi. Iboralarni bilish esa ushbu kompetensiyaning muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Bir xil fikr turli uslubiy vaziyatlarda turlicha ifodalanishi mumkin. Rasmiy ilmiy matnda iboralarning qo'llanish doirasi nisbatan cheklangan bo'lsa, badiiy, publitsistik va og'zaki nutqda ulardan keng foydalaniladi. Demak, nutq madaniyatining muhim ko'rsatkichlaridan biri iborani faqat bilish emas, balki qachon, qayerda va qanday maqsadda qo'llashni anglash hisoblanadi.

Masalan, "ko'ngliga tegmoq", "joniga tegmoq", "hafsalasi pir bo'lmoq" iboralari ma'no jihatidan bir-biriga yaqin bo'lsa-da, ularning qo'llanish vaziyati va emotsional bo'yoqdorligida muayyan farqlar mavjud. Bunday farqlarni anglash nutqning uslubiy aniqligini ta'minlaydi. Frazologik birliklar xalqning tarixiy xotirasi va milliy dunyoqarashini o'zida saqlab qoladigan til birliklaridan biridir. Muayyan xalqning turmush tarzi, urf-odatlar, an'analar va qadriyatlari ko'pincha iboralarda o'z ifodasini topadi. O'zbek tilidagi "nonini halol topmoq", "oqibatini o'ylamoq", "ko'ngil so'ramoq", "el-yurt xizmatida bo'lmoq", "duosini olmoq" kabi birikmalarda xalqning mehnatsevarlik, kattaga hurmat, kichikka izzat, oqibatlilik, saxovat va insonparvarlik kabi qadriyatlari namoyon bo'ladi.

Shu sababli iboralarni o'rganish faqat tilshunoslik nuqtayi nazaridan emas, balki lingvokulturologik jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Iboralar orqali yosh avlod ona tilining imkoniyatlarini chuqurroq anglaydi va milliy tafakkurning til birliklarida qanday aks etishini tushunadi. Ona tili va adabiyot fanlarini o'qitishda iboralardan samarali foydalanish o'quvchilarning nutqiy faolligini oshiradi. Iboralarni shunchaki yodlatish o'rniga ularni real kommunikativ vaziyatlarda qo'llashga yo'naltirilgan topshiriqlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Masalan, quyidagi metodik topshiriqlar samarali natija beradi:

- Berilgan iboralarning ma'nosini izohlash.
- Iboralarga mos sinonim so'zlarni topish.
- Oddiy gaplarni iboralar yordamida qayta tuzish.
- Muayyan vaziyatga mos iborani tanlash.

- Iboralar ishtirokida dialog yaratish.
- Badiiy asarlardan iboralarni topib, ularning vazifasini tahlil qilish.
- Iboralarning to'g'ri va noto'g'ri qo'llanish holatlarini taqqoslash.
- Bir xil ma'noni turli iboralar yordamida ifodalash.
- Iboralarning milliy-madaniy mazmunini aniqlash.
- Iboralar asosida kichik hikoya yoki matn yaratish.

Bunday mashqlar o'quvchining lug'at boyligini oshirish bilan birga, uning mustaqil fikrlash, vaziyatni baholash va fikrni uslubiy jihatdan to'g'ri ifodalash ko'nikmalarini ham rivojlantiradi. Nutq madaniyatida iboralarni o'rinli qo'llash masalasi alohida ahamiyatga ega. Har qanday obrazli ifoda ham barcha vaziyatlarda qo'llanavermaydi. Iboraning ma'nosi, uslubiy bo'yoqdorligi, emotsional-ekspressiv xususiyati va kommunikativ vaziyatga mosligi hisobga olinishi kerak. Ayniqsa, rasmiy-idoraviy va ilmiy uslubda iboralardan foydalanishda ehtiyotkorlik talab etiladi. Badiiy va publitsistik uslubda esa iboralar matnning ta'sirchanligini oshirish uchun faol ishlatiladi.

Masalan, *"bosh qotirmoq"* iborasi og'zaki va badiiy nutqda tabiiy eshitiladi. Ilmiy matnda esa uning o'rniga *"masalani chuqur tahlil qilmoq"*, *"muammoni o'rganmoq"* kabi neytral birliklardan foydalanish maqsadga muvofiq bo'lishi mumkin. Demak, nutq madaniyati iboralarni ko'p ishlatish bilan emas, balki ularni *o'rinli, aniq va kommunikativ maqsadga muvofiq qo'llash* bilan belgilanadi.

Badiiy adabiyotda iboralar obraz yaratish, qahramonning ruhiy holatini ochib berish, muallif munosabatini ifodalash va matnning emotsional ta'sirini kuchaytirish vazifalarini bajaradi. Yozuvchi yoki shoir iboralarning tayyor shaklidan foydalanish bilan birga, ba'zan ularni ijodiy o'zgartirib, yangi kontekstual ma'no hosil qiladi. Natijada frazeologik birlikning semantik imkoniyatlari kengayadi va badiiy matnning individualligi ta'minlanadi. Iboralarning badiiy qiymati, avvalo, ularning obrazli tafakkur bilan chambarchas bog'liqligida namoyon bo'ladi. Shuning uchun frazeologizmlarni o'rganish o'quvchilarning nafaqat nutq madaniyatini, balki badiiy-estetik tafakkurini ham rivojlantiradi. Raqamli kommunikatsiya, ijtimoiy tarmoqlar va tezkor axborot almashinuvi sharoitida inson nutqining ixchamligi va ta'sirchanligi yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bunday sharoitda qisqa, mazmunli va obrazli til birliklaridan foydalanish kommunikativ samaradorlikni oshirishi mumkin. Biroq raqamli muloqotda iboralardan foydalanish ham ma'lum madaniy va uslubiy me'yorlarga asoslanishi lozim. Iborani noto'g'ri yozish, ma'nosini buzish yoki kontekstga mos kelmaydigan shaklda qo'llash nutqning mazmunini aniqligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shuning uchun zamonaviy til ta'limida frazeologik birliklarning ma'nosini bilish bilan birga, ularning imloviy, grammatik, semantik va uslubiy xususiyatlarini o'rgatish ham dolzarb vazifalardan biridir. Iboralar o'zbek tilining leksik va frazeologik boyligini namoyon etuvchi muhim birliklardan biri bo'lib, inson nutq madaniyatini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Ular fikrni obrazli, ixcham, ta'sirchan va emotsional tarzda ifodalash imkonini beradi. Shu bilan birga, iboralarda xalqning tarixiy tajribasi, milliy dunyoqarashi, urf-odatlar va ma'naviy qadriyatlari mujassamlashgan.

Iboralardan to'g'ri foydalanish shaxsning lug'at boyligini kengaytiradi, kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi va uning nutqiy imkoniyatlarini boyitadi. Ayniqsa, ta'lim jarayonida frazeologik birliklarni amaliy vaziyatlar asosida o'rgatish o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, nutqiy faolligi va uslubiy savodxonligini oshirishga xizmat qiladi. Shunday qilib, iboralar nutqni bezab turuvchi oddiy til vositalari emas, balki inson tafakkuri, milliy madaniyati va kommunikativ tajribasini

aks ettiruvchi muhim lingvistik birliklar hisoblanadi. Ularni chuqur o'rganish va nutqda o'rinli qo'llash yuksak nutq madaniyatini shakllantirishning muhim shartlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. - Toshkent: O'qituvchi, 1978. - 407 b.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. - Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992. - 382 b.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. - Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2002. - 168 b.
4. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Toshkent: Talqin, 2005. - 272 b.
5. Yo'ldoshev B. Frazeologik uslubiyat asoslari. - Samarqand: SamDU nashri, 1999. - 180 b.
6. Mahmudov N. Til. - Toshkent: Yozuvchi, 1998. - 96 b.
7. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Toshkent: Excellent Polygraphy, 2020. - 352 b.
8. Abdurahmonov G', Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. - Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2008. - 528 b.
9. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. 1-jild. - Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2006. - 680 b.